

Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою статті є простеження на базі широкого кола історичних джерел образу Т. Шевченка в історичній пам'яті одеситів наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Зроблено висновок, що до певної специфіки одеської ситуації, викликаной самою специфікою міста та городян, варто віднести більшу емоційність, рішучість в увиразненні націоналізму Т. Шевченка, хоча і з неодмінним наголосом на його гуманізмі та народності, та виразнішу ступінь розколу неукраїнських національних громад міста у ставленні до Т. Шевченка. В той час як ліберально налаштовані їх представники розглядали Т. Шевченка як свого духовного брата, українофоби та загалом шовіністи поборювали та нівелювали образ Т. Шевченка як символ українськості, хоча тим самим, мимоволі підіграючи своєму ворогові.

Ключові слова: Т. Шевченко, Одеса, історична пам'ять.

Тарас Шевченко ніколи не був в Одесі, однак традиція його вшанування та рецепції образу у цьому «Українському Вавилоні» мають глибокі та міцні традиції, що є фактично «однолітком» місцевого українського національного життя. Це питання певною мірою опрацьовано нашими попередниками (Г. Зленко, О. Болдирев, Т. Максим'юк та ін.), тому метою цього нарису є не так узагальнення вже відомих даних, як їх доповнення та концептуалізація в контексті надважливого етапу розвитку українського націєтворення в Одесі і загалом Україні – кінця ХІХ – початку ХХ століття.

У роки зміцнення правоконсервативних рис у національній політиці Російської імперії шевченківські свята набули опозиційного забарвлення. У 1879 році 25 лютого до 65-ї річниці з дня народження Поета «Одеський вісник» присвятив половину газети Т. Г. Шевченко. Під рубрикою «Листи до редакції» було вміщено розлогу статтю під назвою «Напоминание о Т. Г. Шевченко». У статті цитуються пророчі слова П. Куліша, висловлені ним у С.-Петербурзі 26 квітня 1861 року при відправці домовини Т. Шевченка в Україну: «... знайдуця люде, що твоє святе СЛОВО на святе ДІЛО обернуть. Ми тобі воздвигнемо тисячі і десятки тисяч живих монументів, розпростерти дух твій спасений поміж людьми... твоїм слідом, Тарасе, всі ми пійдемо» [30].

У березні 1879 р. Шевчінківські дні відзначила Одеська громада на чолі з популярним вчителем Л. Смоленським. Постаць Т. Шевченка об'єднувала не лише українців міста, але й інші

ліберальні сили та пригнічені національності. За згадкою С. Єгунової-Щербини, ліберальне професорське та студентське коло російських професорів Новоросійського університету, зокрема, І. Мечников, Г. Афанасьєв, брали участь у засіданнях громади і шевченківських святах. Серед студентів привертає увагу участь у святах такого відомого російського революціонера як А. Желябов. Показовим є повідомлення в «Одесском вестнике» одного зі студентів про те, що вони зібрали кошти на побудову школи імені Т. Шевченка [40]. Припустимо, що це є свідченням існування в університеті вже на той час української студентської громади, виникнення якої дослідники датують лише початком 1890-х або початком ХХ століття. Таким чином, університет майже відразу після відкриття у 1865 році став важливим осередком шевченківського вшанування та вивчення, що повною мірою реалізується у подальшому.

У 1878 р. єврейська громада зібрала чималу суму коштів на побудову школи ім. Т. Шевченка [29]. Потік грошей на цю справу не висихав впродовж кількох років, про що докладно повідомляв «Одесский вестник» – головний популяризатор Т. Шевченка в Одесі того часу. Персонально головним чином цю справу просував автор численних статей про Т. Шевченка на сторінках цього видання, соратник Л. Смоленського, історик та літератор О. Андрієвський.

З початком 1880-х років редактор «Одесского вестника» Павло Зелений намагався влаштувати публічне вшанування Т. Шевченка. В призначений день зібралось багато поважної публіки –

цвіт одеської інтелігенції, але з наказу генерал-губернатора, якій надійшов несподівано, на жаль, свята не відбулося. Адже в наказі категорично застерігалось: «щоб ніяких промов не було «в пам'ять» «крамольного» поета». Проте громаді не падали духом і продовжували творчо відзначати шевченківські дні в Одесі [23, с.11-14]. Вони збирались на великій квартирі у когось із своїх щороку. «За традицією вечір починався відчитом про літературний та культурний рух на Україні в минулому році, після був реферат про Т.Шевченка, далі декламації і співи...» – згадував відомий одеський літературознавець, бібліограф та історик М.Ф.Комаров [16].

Розгром української громади у 1880-х роках, звісно, послабив потужність меморіального руху, однак, аж ніяк не зупинив його, про що свідчать стабільні повідомлення про це на шпальтах одеської преси. Вистави за творами Т. Шевченка трупи М. Кропивницького та інших труп, зокрема, й російських, охоче демонстрували одеські театри, що викликало суспільний резонанс, відбитий у публіцистиці.

Символічно, що відродження в студентському середовищі і посилення в українському загалом шевченківського руху пов'язано з переїздом до Одеси двох представників «Братерства тарасівців» Д. Сигаревича та В. Боровика.

А. Синявський твердив, що у 1890 р. в Одесі була заснована молода громада на драгоманівських засадах. У грудні 1891 р. М. Комарова повідомила Лесю Українку про об'єднання А. Синявського, І. Смоленського та Д. Сигаревича у гурток, молоду громаду [15, с.77]. Інші джерела повідомляють про те, що Д. Сигаревич очолив в Одесі осередок «Братерства тарасівців». Імовірно, малася на увазі саме група, заснована у 1890 або 1891 р., хоча не виключено й те, що це були окремі явища [26, с.38]. Д. Сигаревич виконував дві основні функції: зв'язкового з галичанами та своєрідного дядьки-наставника для одеської студентської молоді, в тому числі курсисток. Наприкінці 1890-х років одесит налагодив стосунки з М. Грушевським та Науковим товариством ім. Т. Шевченка [43]. В.Боровик працював помічником експерта при Одеському філоксерному комітеті, лабораторії Новоросійського університету, інспектором Михайло-Семенівського сирітського будинку в Одесі. На початку XX ст. громада була розгромлена у зв'язку з переслідуванням владою загального студентського руху.

Водночас, постать Т. Шевченка активно популяризувалась старшими громадівцями, передусім О. Андрієвським та О. Маркевичем, представниками інших національностей (В. Жаботинський), на сторінках російськомовних часописів та газет та західноукраїнських видань [28, с.78-9].

Восени 1903 р. одеська українська студентська громада відродилась зі вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб: І. Бондаренка, В. Сигаревича, М. Слабченка, В. Пашенка, Г. Чикаленко, Ірени Сигаревич (дружини В.Сигаревича) та ін. [44, с.74-88]. Місію основного «дядьки-наставника» узяв на себе Д. Сигаревич, який надавав приміщення для зборів, Шевченківських свят. Під час Шевченківського свята він виголосив молоді гарний і змістовний реферат, що підсилив їх піднесений настрій. Головною формою діяльності громади і водночас пропаганди української ідеї, навернення інших осіб до українства, були збори громади. Після ділової частини громадівці часто робили доповіді: І. Бондаренко, В. Пашенко про українські революційні партії, В. Сигаревич щось із популярної медицини тощо, або співали, грали, декламували, особливо готуючись до Шевченківського свята. Громадівці підтримували тісні контакти з грузинським студентським земляцтвом. Однак невдовзі одеська студентська громада знову була розгромлена, а більшість учасників звільнені з університету. Щоправда, частина з них поновилась.

1905 р. пройшов під знаком консолідації та увиразнення української національної громади Одеси, дедалі жвавішої участі її очільників у політичному житті. Навесні 1905 р. Д. Сигаревич у статті підсумував досвід західних українців у розвитку нації, тим самим намітивши програму дій і для наддніпрянців [25, С.39-45]. 23 листопада 1905 р. в Одесі відбувся перший у Російській імперії український мітинг за участі близько двох тисяч українців, до яких приєдналися представники інших національних громад міста (4 грудня 1905 р. Д. Сигаревич взяв участь у другому одеському українському мітингу [41]). Д. Сигаревич належав до центральних постатей першого мітингу, адже лише він, І. Луценко та С. Шелухин отримали право на «заглавне» слово. Якщо І. Луценко привітав присутніх та визначив основні завдання, С. Шелухин зупинився на історії України від Київської Русі до ліквідації Гетьманщини, то промова Д. Сигаревича з про-

мовистою та знаковою для історіографії назвою «Відродження України» була присвячена історії українського національного руху (відродження) з кінця XVIII – до початку XX ст., тобто, як сказали б тепер, «сучасній» історії. Одне з центральних місць у промові її автор відвів Т. Шевченкові. Виголошена українською мовою, ця промова була вперше в історії одеської преси опублікована цією ж мовою в одеському часописі. Невдовзі промову частково опублікували в першій україномовній одеській газеті.

Д. Сигаревич, М. Комаров та ін. стали основними популяризаторами творчості Т. Шевченка у відкритій того ж року одеській «Просвіті» ім. Т. Шевченка. Зокрема, Д. Сигаревич у 1906-1907 рр. прочитав тут доповіді про «Значіння Т. Шевченка», «Т. Шевченко – поет» [32, с.16]. Промова про Т. Шевченка в міській народній аудиторії з використанням живих картин (тобто німа вистава за участю акторів) українського села, в якій промовець наголосив на поєднанні в особі Т. Шевченка постатей простонародного Кобзаря та поета-інтелігента, була надрукована в українській одеській газеті [6].

Після 1905 р. українська інтелігенція намагалась перевидати в повному обсязі «Кобзар» Т. Шевченка саме в Одесі, де була досить давня традиція українського книгодрукування, завдяки відомому в Європі книговидавцю Ю. Фесенко, проте «Кобзар» було видано в С.-Петербурзі за сприяння відомого українського громадського діяча В. Доманицького. Саме це видання «Кобзаря» в Одесі широко поширювали просвітяни.

У 1907 р. «Просвіта» організувала вечір пам'яті Кобзаря за участю відомого кобзаря П. Ткаченка, який виконав «Думу про Морозенка», козацький марш та пісню про П. Сагайдачного. 10 березня в Покровській церкві священник М. Шаравський відправив панахиду по Т. Шевченку та українською мовою промовив до сотень людей слово в пам'ять поета [33, с.17].

Заслугою М. Комарова було більш наукове оформлення рецепції Т. Шевченка, зокрема, у бібліографічному жанрі. Квінтесенцією таких дій М. Комарова стало видання у 1912 році в Одесі літературного альманаху «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» за художнього оформлення Л. Квачевського. У 2001 р. збірник перевиданий в Одесі у вигляді репринту з нагоди 187 річниці з дня народження Т. Шевченка накладом тисяча примірників.

Видання збірника було зумовлено традицією подібних видань в українській культурі на початку XX ст. Впродовж 1901-1916 рр. вийшов збірник «На вічну пам'ять Котляревському» (1904), «Багаття» (Одеса, 1905), альманах «З потоку життя» (Херсон), упорядкований Б. Грінченком «Збірник поезії й прози для читання і декламації», «Досвітні огні» (1906 р., перевиданий у 1908 і 1914 рр.), поетична антологія «Українська муза» (1908 р.) та ін. Довгий час до 1912 р. М. Комаров опрацьовував бібліографію Т. Шевченка. «Вінок Т. Шевченкові» генетично найбільш пов'язаний з виданням «Т. Шевченко в літературі и искусстве библиогр. указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко / Сост. М. Комаров. Одесса, 1903». Найтісніше «Вінок Т. Шевченкові» пов'язаний з виданням у 1911 році В. Супранівським подібної збірки у Галичині (у Золочеві) «На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові». М. Комаров готував своє видання до 50-х роковин від дня смерті Т. Шевченка, але дізнавшись про галицьке видання, припинив заходи щодо видання книжки. Проте з появою збірки В. Супранівського М. Комаров пересвідчився, що вона не усунула потреби у одеському виданні, і відновив роботу. Одним з перших свідчень про активізацію одесита є його лист до вдови Б. Грінченка Марії 14 вересня 1911, в якому він просив надіслати йому ненадруковані вірші покійного про Т. Шевченка для публікації у майбутньому збірнику, адже «мені хотілось би, щоб він був якомога більше певніший та інтересніший». Водночас М. Комаров звернувся з проханнями про надсилання матеріалів до низки українських поетів та письменників. Про надання комунікативної допомоги у виданні збірника він просив Є. Чикаленка у листі від 8 січня 1912 року.

У передмові М. Комаров дякував за підтримку в упорядкуванні збірника членам НТШ В. Гнатюку та С. Єфремову. П. Конопацький переклав для збірника на українську з польської та білоруської. О. Пчілка передала вірші, які були надіслані в редакцію «Рідного краю» вже після закриття цього видання. Редакція білоруської газети «Наша нива» надіслала номер газети та книжку, в яких були надруковані вірші Я. Купала. М. Комаров також повідомляв про неповноту збірника: він не надрукував у ньому 46 віршів (25 містились у виданнях, які він не зміг розшукати, решту, галицьких, визнав непридатними з цензурних міркувань). Авторами деяких

з цих віршів були члени НТШ Ю. Федькович, Б. Грінченко, О. Кониський та Б. Лепкий.

Натомість до збірника, виданого восени 1912 в одеському «Южно-руском обществе печатного дела», увійшли 135 творів 100 авторів (14 російською, 2 білоруською, 2 польською, решта українською), присвячені Т. Шевченкові, що друкувалися у різних виданнях з 1843 по 1912 роки. Вірші упорядник розташував у хронологічному порядку з коментарями: де і коли вірш вперше був надрукований, або передрукований та вказував джерела, з яких переписував твори у власну збірку. Наприкінці навів список не включених віршів про Т. Шевченка, відзначаючи зірочками ті, які йому не вдалося знайти з приміткою, щоб читачі допомогли йому їх розшукати для наступного, повнішого перевидання збірки. Збірник містить твори (деякі — мовою оригіналу, зокрема білоруською та польською), таких авторів як Леся Українка, Панас Мирний, М. Старицький, М. Некрасов, Янка Купала, Б. Залеський, вірші членів НТШ – О. Кониського, А. Кримського, І. Стешенка, І. Франка, Б. Грінченка, Д. Яворницького.

Вірш Івана Богомолова 1861 року у 1905 р. Ю. Романчук передрукував у ЗНТШ як анонімний вірш, знайдений між паперами Гулака-Артемовського. За цією публікацією у ЗНТШ цей вірш передрукував М. Комаров. «Вінок» був надісланий М. Комаровим у дар до бібліотеки НТШ.

«Вінок» був схвально оцінений доволі численними рецензентами, катеринославцем Д. Дорошенко та киянином С. Єфремовим. Одна з рецензій була надрукована Л. Старицькою-Черняхівською у «Літературно-науковому віснику». Рецензенти зазначали, що надруковані вірші дозволяють відчутти важливість постаті Т. Шевченка для розвитку української літератури, пізнати еволюцію його сприйняття у культурі. С. Єфремов зазначав, що більшість віршів написані на низькому поетичному рівні, адже їх автори скуті містично-піетичним ореолом навколо Т. Шевченка, створеним національним каноном. Тому найкращим він вважав вірш єврея С. Фруга. Щодо власне видання він зауважив, що насправді до збірки увійшли вірші менше ніж 100 авторів, адже низка належала одним і тим самим постатям, що писали під різними псевдонімами. Історія видання в контексті зв'язків М. Комарова з галичанами була згадана у 1920-х роках М. Возняком. Серед заслуг М. Комарова видання «Вінка» згадував В. Дорошенко.

Схвальна оцінка надихнула М. Комарова на підготовку другого видання, куди б мали увійти вірші не лише слов'янських поетів, але, наприклад, кавказьких (грузинських та вірменських). Однак ці задуми перервала смерть діяча у 1913 р. «Вінок» став передостанньою значною публікацією М. Комарова.

Естафету пошанування з націєтворчою метою розвинули товариства «Одеський Український клуб» та «Українська Хата» у 1910-х роках. Л. Ковальчук декламував твори Т. Шевченка «Як би ви знали паничі», «Гайдамаки», «Перебендя», «Минають дні», «Катерина», «Наймичка». П. Клепацький наприкінці лютого 1911 року виступив з доповіддю «Головні мотиви поезії Т. Шевченка і її виховуюче значення», а 26 лютого 1912 року – «Шевченко як апостол любові, братерства та правди» [12, с. 1]. І. Луценко у лютому 1912 року відкрив вечір присвячений Т. Шевченку читанням вірша поета «Послання до мертвих і живих і не народжених земляків» та невеликим вступним словом до тексту цього вірша. Важливо, що свою діяльність громадівці намагались всіяко поширити поза межі суто українських осередків. Л. Ковальчук читав вірші Кобзаря на засіданнях «Одеського Літературно-артистичного клубу».

Пошана до Т. Шевченка сягала поза межі суто інтелігентського середовища. Так, у жваву участь у діяльності зазначених товариств взяв крамар, власник ковбасні на вулиці Садовій у центрі Одеси, К. Литвиненко. Свого сина він назвав Тарасом на честь Т. Шевченка, доньку віддав вчитися в українську гімназію. Одній із співробітниць свого магазину Надії Шевченко К. Литвиненко подарував «Кобзар» у шкіряній палітурці 1914 року видання за редакцією В. Доманицького, який вона через багато років передала онучці К. Литвиненка. Пізніше «Кобзар» передали у шкільний музей Т. Г. Шевченка в селі Ясинів Любашівського району Одеської області [21, с. 555].

Заборона відзначення сторічного ювілею народження Пророка лише посилила українців та акумулювала минулий досвід міжнародної консолідації. Студенти ж університету, яких контролювали жандарми на вул. Дворянській, вибралися через двір, разом з гімназистками Маріїнської гімназії та інших учбових закладів міста дісталися на Фонтан, сіли у рибальські човни, і до самої ночі море було вкрите смолоскипами, де лунали вірші та пісні великого Кобзаря, інших революційних поетів. Наступного

дня з університету було звільнено кількох студентів за «самовольство». Тоді студентські громади організували одноденний страйк в знак протесту на заборону святкування Т.Шевченка та звільнення їх побратимів [39, с.116]. Солідарність з українцями продемонстрували грузинські, вірменські студенти університету, поляки. В інтерв'ю одеській газеті сіоніст М. Усишкін зазначив, що «евреи ценят Шевченка как борца за национальное самоопределение и чтят как чуткого поэта и беззаветного защитника интересов своего родного народа. Заслуживает внимания певец Украины и как деятель, чутко относящийся к доле других угнетенных национальностей» [31].

Серед лідерів грузинського земляцтва найбільш тепло до української культури ставився історик та громадський діяч С. Аваліані. У лютому 1914 року на шпальтах газети «Одесский листок» він опублікував велику статтю про Т. Шевченка, сповнену глибокою повагою до українського народу і його генія. Зокрема, автор відзначав народний, національний, і водночас всевітній характер поезії Т. Шевченка, трагізм його долі, в якій «особисті нещастя з'єднувалися із сумом про нещастя народу». Стаття закінчувалася проникливими словами: «Нет не угас живой дух народный, прошел и проходит он все теснины и не погаснет живая народная сила, вскормившая и споившая великого своего сына и если масса сегодня коленапреклоненно не опустится перед памятью мученика, то в сердцах своих каждый вспомнет великого печальника за правду и истину и искренней внутренней слезой покроет память того, с кем вместе в один голос и в одну душу будем молить:

*А всім нам в купі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли!*

И вместе с мучеником будем верить, что недалек тот час, когда можно будет сказать:

*І о́диво! Трупи встали
І очи розкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки».*

У 1914 році у газеті «Рада» було оприлюднено протест низки грузинських студентів Новоросійського університету проти заборони влади відзначати день народження Т. Шевченка [38].

Велику російськомовну статтю І. Луценка про Т. Шевченка надрукувала провідна одеська газета. Лікар, зокрема, наголошував: «Но не только в Галиции, где живет одна шестая часть украинцев, празднование этого высокаторжественного дня рождения народного пророка совершится совершенно свободно, и не только это событие будет отмечено всем культурным миром. Даже в России, даже в нашей 4-й псевдонародной Думе, административные репрессии против достойного чествования Шевченка не могли пройти бесследно, как это бывало раньше: они вызвали спешный запрос в Думе, и даже многие правые депутаты стали на сторону Шевченка. И хотя чествование Шевченка, предполагавшееся раньше по всей России, населенной и ненаселенной украинцами, публично везде отменяется, но тем ярче воспоминание о нем разгорается в сердцах тех, для кого учение Шевченка является источником живой воды; а благодарны молитвы верующих к Творцу Небесному за ниспослание пророка такой силы, каким является Т. Г., вознесутся и, конечно, будут приняты Тем, Кто видит в сердцах.

В своем «Заповіте» Т. Г. просит:

*І мене в семьї великій,
В семьї вільній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

Но такой семьи народов еще не существует на земле. Она должна явиться. Мир идет к тому. Мы должны верить в пришествие такой человеческой семьи. Без веры в это не имеет смысла работать над осуществлением этой идеи. Шевченко является символом этого стремления к правде, к лучшему будущему. Многое уже изменилось в этом направлении. Крепостное право давно уничтожено в России. Началось раскрепощение политическое. Пути раскрепощения экономического тоже выясняются, и люди начинают становиться на этот путь. И суть для пророков, апостолов правды и науки расчищается. «Кобзарь» Шевченка – книга откровения пути правды. И мы можем сказать о Шевченке то же, что он сказал о Котляревском:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!» [22].*

К. Литвиненко та провідний архітектор Одеси, громадівець Ф. Нестурх у 1914 році надіслали у Київ гроші на зведення пам'ятника

Т. Шевченку у Києві [37]. Вплив одеситів сягав не лише Києва. Навесні 1914 року Миколаївська «Просвіта» у листі за підписом 600 осіб виборювала від міського голови право на проведення Шевченківських свят. Після відмови голови миколаївці навіть апелювали до П. Мілюкова. Однак свято, що передбачало зібрання у залі міської думи, панахиду та виступи запрошених одеситів І. Луценка та С. Шелухина, так і не відбулося [36].

Весь цей час пошанування Т. Шевченка нуртувало у вищій школі Одеси. У 1907-1908 роках професори І. Линниченко та В. Лазурський ініціювали вечір пам'яті Т. Шевченка у секції російської літератури гуртка любителів літератури та історії при Одеських вищих жіночих курсах, але чиновники не дали дозволу на його проведення [11]. Членом «Просвіти» стала Наталя Лазурська (Н. Богомолец). У 1906 р. вона прочитала на урочистому зібранні «Просвіти» в українському вбранні вірші Т. Шевченка, викликавши захоплення в аудиторії, яка просила її на біс [24]. Завдяки передусім подружжю В. Лазурських Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті перетворилось на важливий центр актуалізації шевченкової творчості та біографістики [18].

Однак шевченкіана відбивалась і в більш алюзивних формах. Найяскравіше про це свідчить святкування 30-го ювілею наукової та педагогічної діяльності у 1911 році професора І. Линниченка, хоч і вихованця В. Антоновича, але противника політичних і навіть просто самостійних від російських форм українського життя. Колишні учні професора піднесли йому у розкішній папці адресу українською мовою стилізованою під Т. Шевченка [45]. Цей факт не обійшли увагою українські та антиукраїнські видання. Виразник останніх С. Щоголев резонно відзначив, що цей факт якщо й свідчить про українофільські тенденції професора, то лише у суто пасивній формі [35, с.443].

У 1917-1918 роках ці тенденції призвели до важливої події у педагогічному житті – професор С. Вілінський, за згадкою його студента А. Ніковського «дуже толерантна й уважна до українських тем в історії літератури» людина, започаткував в університеті та на курсах лекції з історії української літератури. Їх програма свідчить про чільне місце, яке лектор відводив творчості Т. Шевченка [10].

Ставлення Лазурських до українського відродження яскраво відбиває стаття Н. Лазурської,

опублікована у квітні 1917 р. на шпальтах однієї з двох найпоширеніших газет Одеси. Вона привітала Шевченківське свято, організоване українською громадою (швидше за все, вона та її чоловік взяли у ньому безпосередню участь). Відштовхуючись від слів Т. Шевченка про те, що російська влада колись приручила українських козаків як людина швидконогого оленя Лапландії, авторка зазначала, що українці як швидконогий олень «уже почувствовали долгожданную свободу, купаются в лучах ее света, наполнены порывом и страстью». Рясно цитуючи «Заповіт» Т. Шевченка, вона закликала українців як єдину сім'ю реалізувати всі заповіді свого духовного лідера. «Тот народ, который дал своей родине Т. Г. Шевченко, может по праву гордиться величием и самобытностью своей души», – наголошувала вона [19]. Тоді ж вона взяла участь у вечорі пам'яті Т. Шевченка, що організувала одеська українська громада. Піднесений настрій учасників вечора вона прагнула прищепити читачам найбільшої ліберальної російськомовної одеської газети: «Над ложами реют национальные украинские знамена. В ложах, как и во всем театре, много сияющих взоров, молодых счастливых лиц. Пестрота национальных костюмов, родная речь, родная песня, тихие слезы радости в много выдавших на своем веку очах стариков и старух, доживших до лучших дней, чем-то было суждено великому украинскому Кобзарю, Тарасу Григорьевичу Шевченко» [27].

Початок Російської та Української революцій у лютому-березні 1917 р. символічно співпав з черговими Шевченківськими святами, що сповна використали провідники українського національного руху в Одесі під час проведення у березні двох велелюдних українських віча у залі гімназії під звуки національного гімну «Ще не вмерла Україна» та під синьо-жовтими прапорами. Перше з них винесло резолюцію про народне вшанування пам'яті Кобзаря.

З деяким запізненням свято Т. Шевченка знову відбулося в Одесі навесні 1918 р., що означувало повернення української влади до міста. Цілий рік українські політики та діячі культури докладали великих зусиль задля поширення образу Т. Шевченка як націотворчого героя шляхом організації вистав, мітингів, видання книг та публікації численних статей. В. Буряк підкреслював успішність цих заходів: «Українізація на повном ходу... Цікаво як саме змінилося відношення до українізації. Перше ставилися з великим невдоволенням, як на яесь

глупство, як на вигрешки фанатиків націоналізму та глузували. Потім, коли побачили, що українці рішучо домагаються цього, зачали гостро, непристойно лаяти та доносити певним од соціалізму (себ то «благонадійним») про буржуазну затію. А далі... далі зачали поволі переводити в життя повну українізацію. Бо... життя не стоїть на місці і ставить усім свої вимоги. Зачали вивішувати прапори, купувати Шевченка (теж ознака патріотизму!) та вести діловодство в українській мові» [5]. На початку 1919 р. святкування відбулися вже в більш складній атмосфері послаблення політичних позицій українців в Одесі, чим сповна користалися українофобські сили. Об'єктом кпинів з їх боку традиційно був Т. Шевченко та українська мова [13].

Однак, образ Т. Шевченка намагалися використати майже всі політичні сили Одеси. Про це свідчать заяви та публікації діячів російських соціал-демократів, більшовиків, одеської кадетської преси тощо. Щоправда, кожна сила надавала образу Т. Шевченка свого забарвлення. Найлівіші підкреслювали соціально-економічне звучання поезії Кобзаря, російськокультурні – російськомовність деяких його творів та значення для Росії. Національні українські діячі, хоча й віддавали належне образу Шевченка-революціонера, передусім вшановували його як провісника національної свободи.

Натомість до інших проявів української свідомості та патріотизму – пісень/гімнів «Ще не вмерла Україна», «Заповіту» та жовто-блакитного прапору (саме так здебільшого сучасники називали український національний прапор, хоча у питанні про порядок кольорів, попри низку законодавчих актів про запровадження синьо-жовтого прапору, на громадському рівні не було чіткої позиції) – ставлення було більш полярним. Праві та ультраліві сили вважали своїми «Боже царя храни» чи «Інтернаціонал», ліберальні – не переймалися цим питанням. Щодо прапору, то після короткочасного загравання з українською національною ідеєю шляхом запровадження наприкінці 1917 року в якості прапору Української радянської народної республіки червоного стягу з жовто-синім прапором у верхньому лівому куті, у 1919 році більшовики перетворили прапор на червоний з абрєвіатурою назви республіки, облямованою золотою рамкою.

Однією з яскравих рис одеських Шевченківських свят у 1918 – 1920 роках був їх потужний соборницький зміст, чому сприяло перебування

в Одесі численних уродженців Західної України, здебільшого галичан – інтелігенції, вояків австро-угорської армії, колишніх полонених. Учасник Шевченківського свята в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицькі, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною» [4]. Особливо високу активність у поширенні націотворчого образу Т. Шевченка виявили В. Мурський та Е. Темницький. В. Мурський був серед організаторів літературного фонду ім. Т. Шевченка, видавцем збірки революційних пісень з нотами «Під України єднаймося прапор», в яку, зокрема, включив «Заповіт» [42]. Поширенню творчості Т. Шевченка сприяло яскраве видання видатним друкарем Є. Фесенком у 1918 році «Збірника творів видатніших українських письменників» (151 с.), до якого увійшли твори 14 авторів – Т. Шевченко та ін.

Найбільш несприятливим для українців Одеси був 1919 рік – панування в Одесі терористично-українофобських режимів. Тим не менш, святкування нового 1919 року, за згадкою Ю. Липи, відбулося у піднесеній атмосфері: «Зібралися у великому приміщенні голосні, веселі, бадьорі. Знаний цілій Одесі ієромонах Микита вискочив на підвіконня. В одній руці тримав келих з вином, у другій – розвинений синьо-жовтий прапор. Чорні очі його горіли під густими, посивилими бровами: У новому році – слава Україні! Слава! Слава!» [20, с. 237]. Таким чином, одесити перейняли Шевченковий заклик до оптимістичної боротьби.

У січні 1919 року російська адміністрація Одеси «милостиво» дозволила викладати в гімназіях міста лише «малоросійську» мову І. Котляревського та Т. Шевченка, але заборонила викладання «українсько-галиційської». Таке цинічно українофобське рішення викликало справедливе обурення місцевих українців. Але можливості доведення своєї позиції в них вже були вкрай обмеженими. Статтю голови спілки М. Гордієвського не прийняла до друку жодна велика одеська газета. Тому її видали у збірнику Одеської Української вчительської спілки «В зашиті української культури». У статті він у властивій для себе спокійній, аналітичній манері довів безглуздість наказу, посилаючись на думки таких авторитетних мовознавців, як Соболевський, Шахматов, Кримський, Михальчук. Всі вони вважали галицький говір різновидом української мови. М. Гордієвський продемонстрував зв'язки між галицькою та наддніпрянською

літературою. «Від Шевченка до останнього часу ця робота над мовою безперервно тривала, та дружніми зусиллями художників слова (найбільш видатним представником яких ми вважаємо Коцюбинського) вдалося значною мірою збагатити українську літературну мову, вдалося зробити її здатною до висловлення понять, що входять до кругозору інтелігента», – зазначав автор. Запозичення з інших мов, певну штучність термінології будь-якої мови він слушно вважав універсальними та закономірними явищами [9, с.10-18].

У несприятливі для українців часи правління А. Денікіна у середині 1919 – на початку 1920 р. вагому роль в подіях відіграли частини Української Галицької армії. Поява частин УГА в Одесі була зумовлена дуже контрверсійною подією: угодою галичан з А. Денікіним. Здебільшого негативна за наслідками для долі Української революції загалом, в історії одеських українців ця подія мала відчутний позитивний зміст. Підірвані сили місцевих українців отримали національно свідому, велику кількісно, озброєну та організовану силу, хоча багато хто з них потребував медичної допомоги від перенесеного тифу та поранень. В інтерв'ю в центральних одеських газетах галицькі офіцери наголошували на відданості ідеології соборної, незалежної України, таким чином виводячи себе поза рамки російської армії. Один з офіцерів наголошував на важливому для одеситів питанні: несприйнятті галичанами, в армії яких були євреї, антисемітизму.

Численні мемуаристи свідчать, що головною і водночас фінальною подією в діяльності галичан в Одесі, а також і сумним акордом у поступальному процесі українського національного руху революційної доби, стало гідне та гучне відзначення одеською українською громадськістю дня народження Т. Шевченка [23, с.14].

9-10 березня 1920 р. в Одесі вперше пролунали повідомлення про підготовку до святкування Шевченківських роковин. Напевно, ідея вже традиційного святкування свята Шевченка, звичайно, з суто класовим забарвленням, могла існувати у більшовицьких колах, однак у досить скромних, аж ніяк не вуличних масштабах. Однак на початку березня керівництво УГА (на той момент вже ЧУГА), яке завжди приділяло велику увагу культивуванню національного образу Т. Шевченка, інших героїв та подій історії України як елементу військово-патріотичного

виховання розіслало у всі частини спеціальний наказ про відзначення 9 березня роковин Т. Шевченка шляхом святкових демонстрацій, публічними промовами. Про цей наказ одеситів поінформувала місцева «Боротьба». Змиритися з перспективою проведення заходу в Одесі за українським, високопатріотичним, націоналістичним сценарієм, тим більше в умовах перебування у місті значної кількості військ ЧУГА, означало втратити політичну ініціативу, а можливо у підсумку і саму владу. П. Прибитківський згадував: «Тоді треба було чимсь масам заімпонувати. Можна здогадуватись, що большевики пішли на цю пропозицію за підшептом отсих самих українських боротьбистів. От, мовляв, нехай бачать українські націоналісти і контрреволюціонери, як большевики уміють цінити великих людей України». Про провідну участь боротьбистів свідчив у 1930-х роках і А. Ключко.

Однак, позаяк у ці роки була досить поширена підпільницька праця подвійних агентів, можна запропонувати і більш складну політичну гру. Одеські боротьбисти, зовні коригуючи свої дії з більшовиками, намагалися разом з галичанами вирвати з їх рук владу і навіть спровокувати народ на більш активні антибільшовицькі дії аж до повстання з метою повернення Одеси під українську владу. З цією метою вони прагнули вивести якомога більше народу на вулиці, зокрема, вояків. Навряд чи є вірною думка П. Прибитківського про загравання більшовиків з масами. Більш вірогідним виглядає їх бажання не втратити хоча б певний контроль над ними в конкуренції з боротьбистами та галичанами. Не виключено, що під час перебігу свята комбінація могла змінитися внаслідок лавіювання, розгубленості чи просто зради певних осіб.

10 березня в одеських навчальних закладах було вшановано пам'ять Т. Шевченка, з'явилися повідомлення про оголошення неділі 14 березня днем відзначення 59 річниці з дня смерті великого поета, плани перейменування Олександрівського проспекту у проспект Т. Шевченка та встановлення там тимчасового бюсту. П. Прибитківський згадував про рішення встановити пам'ятник поетові на місці вже на той час поваленої статуї Катерини II на Катерининській площі. Там само, за його спогадом, і відбулося саме святкування. Але в даному разі пам'ять зрадила мемуаристу, адже монумент Катерині II та її фаворитам було демонтовано лише у травні 1920 р.

На вулицях міста, перехрестях, площах та державних будинках з'явилися великі та імпортантні афіші, образи та транспаранти з цитатами з Шевченкових віршів. В газетах з'явилися статті на честь Т. Шевченка як борця за соціальне та національне визволення, видано збірник «Вінок Шевченкові» (надалі його досить безневинний зміст так налякав функціонерів, що сьогодні він відсутній у бібліотеках Одеси). У ці ж дні під час безпартійної робітничої конференції в Одесі Бредко запросив брати участь у святі «першого пролетарського поета, солов'я України – провозвісника свободи пригноблених», а В. Арнаутів проголосив вічну пам'ять поету [3].

Рішення про помпезне відзначення аж ніяк не круглої дати та ще й смерті з одного боку свідчить про наздоганяючу роль більшовиків в організації шевченківських днів, а з іншого – бажання уникнути небажаного співпадіння із заходами, інспірованими наказом ЧУГА і загалом українською національною традицією. Також далася взнаки загальна схильність більшовицьких ідеологів до надання переваги відзначенню дат смерті.

Губревком асигнував одеському губернському комісаріату народної освіти на проведення свята Т. Шевченка 1.170.000 рублів. При губнаросвіті було створено комісію з організації свята на чолі з А. Миколоком. Окрім численних вистав у театрах, виставок художників та інших камеральних заходів найбільш важливим було рішення про проведення велелюдної ходи та мітингів у центрі Одеси. Напевно більшовики погодилися на такий крок за ініціативи боротьбистів, бажаючи довести свою справжню народність.

Згідно з оприлюдненою програмою цього масштабного заходу двома основними центрами свята були призначені Соборна та Думська площі. На останній було встановлено тимчасовий пам'ятник Т. Шевченкові. Об 11.30 на Соборній площі мали зібратися різні колони робітників та парткомів, що рухалися від 11.00 з різних районів міста: Молдаванського та Залізничного районів від Привокзальної площі по Преображенській на Дерибасівську; Слобідського району від Сенної площі по Ніжинській та Карангозова (тепер Льва Толстого); Пересипи від мосту по Нарішкінському узвозу (сьогодні – Маринеско), Софіївській, Преображенській на Дерибасівську. Від Соборної площі хода з прапорами та вінками від організацій та

військових частин мала прямувати до пам'ятника на Думській площі по Дерибасівській, Катерининській, Миколаївському бульвару. О 12.00 сюди ж прибували військові частини з місць розташування. У ході мали право брати участь учні старших класів. Свято завершувалося концертом та виступами партійних представників о 18.00 в оперному та інших театрах. Члени партій через пресу зобов'язувалися взяти участь у ході.

Різким дисонансом з цим величним планом виглядав додаток до нього: «Комісія Губнаробраза по устрою пражднствами Т. Г. Шевченка настоящим доводит до сведения всех организаций, желающих принять участие в пражднстве, что «жовтоблакитные» флаги не могут иметь места на пролетарском пражднстве». У газеті комуністів-боротьбистів «Боротьба» за 14 березня цей наказ було пом'якшено лише до прохання до всіх, хто співчуває партії комуністів-боротьбистів, брати участь у ході тільки з червоними прапорами. Оприлюднення такого роду повідомлень мало неабияке провокативне значення і з точки зору доцільності для більшовиків було дуже сумнівним. Безумовно, вони недооцінили вплив українського націоналізму на маси і переоцінили свою здатність впливати на них.

Згідно з повідомленнями преси та мемуарів, вуличні заходи відбулися у призначений час за вказаним маршрутом, за участі величезних мас населення. Але щодо інших деталей маємо суттєві розбіжності, при чому навіть в провладній пресі (відповідний номер газети «Борьба» підозріло не зберігся єдиний з усього комплекту 1920 року, напевно, містячи якусь небажану для більшовиків інформацію).

Газета більшовиків «Вісті» згадувала про використання під час свята виключно червоних прапорів, але інша більшовицька газета хитро згадувала й про національні, не називаючи їх кольори [7]. Обидві газети так само дипломатично писали про використання революційних та національних або революційних національних українських пісень та гімнів. Обидві більшовицькі газети не уточнювали постаті ораторів під час мітингу, лише згадували про їхні виступи, що повністю відповідали ідеології більшовиків та підкреслювали роль партії у визволенні українців, не описували перебіг концертів у театрах, однаково наводили соціально-професійний склад учасників: робітничі організації, військові частини, партії.

Значно більш докладно та піднесено описала свято «Боротьба» [2]. Не заховавшись за визначення «військові», вона чітко зазначила участь у святі галицьких частин, що пройшли парадом з розкішними вінками, виконання оркестром поряд з «Інтернаціоналом» «Ще не вмерла Україна» (щоправда епітети «величні натхненні звуки» застосовані лише до першого) та хором «Заповіту», що справило величезне враження. Газета приділила більш докладну увагу опису мітингу на Думській. Постамент з тимчасовим пам'ятником Т. Шевченкові було прикрито матерією з надписом «Пролетарі усіх країн єднайтеся», народ вітали представник Наросвіти Верін, губпарткому О. Трофімов та А. Миколюк. Останній оголосив про сповнення надій Шевченка на звільнення українського народу і скінчив вигуком: «Хай живе радянська влада на Україні!». Не замовчала газета і виступ представника українських галицьких частин, який назвав Т. Шевченка «великим сином свого народу, в червоних піснях якого відбилися муки та страждання свого народу». Велику програму представили всі одеські театри, де «Заповіт», «Інтернаціонал», кантату «Б'ють пороги», поставили оперу М. Аркаса «Катерина», «Невільник» М. Кропивницького, «Іван Гус», «Не спалося», «Назар Стодоля», «Причинна», «Нема батька нашого» виконували хористи, артисти та співаки Української драматичної студії, трупа під управлінням Г. Горського, Лукашевич, Петляш, Гриценко. Цесевич, Городиська, Мацієвська, Личко, Сулова, видатний чеський диригент Й. Прибик (зауважимо, що цей чех, захоплений почуттям до України, вивчив українську мову), трупа під управлінням М. Альбіковського. Заходи на Пересипу організувала Українська «Просвіта» ім. Е. Темницького. Художній музей на Софіївській презентував виставку художників. У міському оперному театрі панував піднесений настрій, всі встали під звуки «Заповіту», з віршами виступив представник білоруської партії комуністів. Закінчився захід «Інтернаціоналом». Багато фактів навела «Боротьба», але... повністю зігнорувала факт використання маніфестантами синьо-жовтого прапора. Згідно з її описом, на площах майоріли лише червоний прапор комуністів-боротьбистів з художнім зображенням портрету Т. Шевченка та більшовицький прапор з гаслом «Комуністи – вперед!».

З відомостей преси важко зрозуміти, чому акція тривала на двох площах. Це прояснює ме-

муарист, вояк УГА, О. Бистренко, який єдиний згадує про факт богослужіння у соборі [1, с.2]. Це далеко не єдиний цінний факт, що міститься у свідченнях учасників подій 1920 р., що загалом подають значно більш складний образ подій. Всі свідки твердять про те, що свято викликало нечуване піднесення народу та відбулося за небаченої кількості осіб («непроглядні маси народу», «людське муравлище»). Втім, лише П. Прибитківський навів більш-менш конкретну цифру («стотисячні маси народу») та проілюстрував масовість ходи виразною деталлю: «Чоло походу вже уставилось біля пам'ятника Шевченка, а кінець очікував своєї черги ще на площі Собору». Він же конкретизував, що хода тривала кілька годин. У цій масі народу галицьких вояків нараховувалося лише кілька сотень, частина з яких були ще в стані одужання. Мемуаристи сходяться на тому, що під час ходи та мітингів виникла вибухонебезпечна ситуація, що могла призвести до зіткнення між більшовиками та опозиційними силами. Найдраматичніше про це розповів М. Костирко: «На дахах довколишніх будинків, появилися большевицькі кулемети. Січові Стрільці, на команду, загнали набої в рушниці, і всі чекали бою. На жаль, того не сталося, хоч перемога забезпечена. Уже пізніше я довідався від вояків, які були при кулеметах, що вони ніколи не виконали б наказу стріляти, навпаки – стали б по боці українських демонстрантів, бо вони до большевиків потрапили випадково» [17, с. 103 – 104].

Привід до цього напруження, на думку всіх мемуаристів, виник внаслідок провалу наказу на заборону використання синьо-жовтого прапора. Втім щодо ступені цього провалу є розходження, як і щодо власне кольору прапора, який одні мемуаристи називали жовто-блакитним, а інші – синьо-жовтим. М. Костирко, П. Голинський та П. Прибитківський писали про те, що більшість населення прийшло на парад з національними прапорами і лише подекуди майоріли червоні, що принесли тільки червоноармійці. О. Бистренко та М. Дем'янчук згадують про черезсмужжя червоних та жовто-блакитних прапорів у натовпі біля собору та 24 (О. Бистренко) або 26-29 (М. Дем'янчук) національних прапорів під час ходи до Думської площі [14]. Лише О. Бистренко писав про те, що червоні прапори принесли не лише червоноармійці чи представники комуністів, але й галичани. Можливо, малися на увазі вояки В. Сокири-Яхонтова. Втім, А. Ключко свідчив про те, що «на жовто-блакитних прапорах

были навешаны также красные ленточки». Найбільш радикально висловився В. Сосюра: «Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен. Жодного червоного прапора не було». Втім, більш принципово те, що всі мемуаристи сходяться на тому, що національні прапори принесли далеко не лише галицькі вояки, але й численні українці Одеси, що склалися як з організованих, так і з неорганізованих груп. П. Прибитківський виразно згадував, що «понадто багато організацій і філій «Просвіти» виступили в похід із своїми прекрасними духовими оркестрами. Всіх українських організацій, які взяли участь в поході, була така велика кількість, що насправді годі було їх почислити. Українська Одеса бодай сама не знала, яку велику силу вона собою представляла».

М. Костирко конкретизував соціальний склад українців: «У згаданому поході службовці й робітники деяких міських підприємств і установ показали себе стовідсотково українськими. З них, зокрема треба згадати управління пошти і телеграфу, вагоно-будівельні і паротягоремонтні майстерні, залізничників взагалі, учительські громади, кооператорів, студентів і учнів середніх шкіл». Патріотичність цих верств він пояснював тим, що серед них найбільше працював ієромонах Микита. П. Голинський додавав ще одну верству – портових робітників, які принесли великий синьо-жовтий прапор з тризубом [8, с.146].

Втім, прапори були лише проявом більш глибокого ідейно-світоглядного та національного розколу, що існував між українцями та більшовиками. Тому не менш дражливим було маніфестування української свідомості шляхом виконання «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», використання української мови, зашикування «Інтернаціоналу». Ці елементи подій проявилися у низці конфліктних епізодів.

Передусім всі українські мемуаристи згадують про найбільш ключовий з них: візит на Соборну площу високого більшовицького чина, імовірно, заступника коменданта міста Розенберга, який декілька разів російською мовою різко наказав маніфестантам замінити національні прапори на червоні. В ці хвилини відбулося своєрідне протистояння влади та маси, що могло розв'язатися насильницьким шляхом. За М. Костирко, з натовпу пролунали вигуки: «Геть з комуністичними ганчірками!».

Значно детальніше та виразніше про це пише П. Прибитківський: «Якийсь дивний настрої

опанував всіх. Я самий, стоячи на переді сотні, почував, що мороз пройшов моїм тілом. Лють і сила духа в цей мент зіллялись в одно. Вони такі великі, такі міцні, що здібні протиставитись навіть найгіршим ударам. Настрій, що саме в цю хвилину витворився, був такий зворушувачий, а разом такий захоплюючий, що під його враженням і самий тов. Розенберг станув на позір і приложив руку до дашка шапки. Оркестри скінчили грати національний гімн. І знов чути: Позір! Спочинь! Прапори вирівнюються. Маса народу немов очаровані, стоять спокійно на місцях. Хвиля непевності. Невже буде протиація?... Але хвиля непевності урвалася. Тов. Розенберг ще раз встає на авто і знов повторяє той самий зазив. Та й цим разом йому у відповідь українські оркестри грають національний гімн. Маса не подаються. Завзяття росте. В цім моменті б'ється тільки одно українське серце. У всіх одно бажання, одна постанова: Ми не підемо на жадні уступки. Наших синьожовтих прапорів ніколи не замінимо на червоні. І хоч ви, наїзники, опанували хвилево наші землі, нашу Батьківщину, але наших сердець ви не опануєте ніколи і не відберете нам наших прапорів, що одинокі ведуть нас до волі, до правдивого самостійного життя. Дух нашого народу сильніший навіть від скали, від граніту, від сталі, тому й зайві ваші намагання... душу й тіло ми положим за нашу свободу... закінчувати оркестри грати останні рядки національного гімну. Гідна і рішуча постава стотисячної маси українського народу переконала відай тов. Розенберга, бо сейчас після цього всі до авто і відїхав туди, звідки приїхав. Це був знак, що один дух всего народу побідив» [34]. Після цього, за виразом О. Бистренка, «величава хвиля» ходи минулася без інцидентів, хоча В. Сосюра згадує про те, що навколо їздили більшовики на грузовиках з кулеметами.

На чолі ходи йшов радянський оркестр або червоноармійці, за ними декілька куренів чорноморсько-галицької дивізії на чолі з В. Сокирою-Яхонтовим, «симпатичною, середнього росту людиною в гарній черкесці та з прекрасним вже сивіючим запорозьким вусом» (М. Дем'янчук), далі крокував півкурінь виздоровців галичан в англійським однострої та озброєнні і сотні виздоровців старшин УГА, за ними знову червоноармійці та оркестри (згідно опису М. Дем'янчука), а далі – різні культурно-освітні та професійні організації. М. Дем'янчуку особливо врізались у пам'ять «добірні та здорові хлопці»

В. Сокири-Яхонтова, що пройшли Дерибасівською почесною ходою: «Як вдарив ритмом курінь об одеський брук, то здавалося що кам'яниці здригаються, а йшов курень рівненько, мов якийсь гвардейський батальйон найкращої мирної армії».

Другий конфлікт виник вже під час проведення мітингу біля пам'ятника Т. Шевченкові на Думській, навколо якого вишукувалися вояки ЧУГА. М. Костирко навіть зауважував, що тут знову «мало не прийшло до кровопролиття, що могло б закінчитися визволенням від окупантів». Українські школярі заглушили спроби співу «Інтернаціоналу», українці стягнули з трибуни більшовицьких промовців та А. Миколюка, якого мало не побили. Щоправда, слід згадати свідчення А. Клочка, який твердив, що завершуючи своє привітання до галицьких вояків А. Миколук вигукнув: «Хай живе Незалежна Радянська Самостійна Українська республіка!» і почув у відповідь «Слава!»». Натомість більше промовляли представники «Просвіти» та вояків.

О. Бистренко був особливо вражений співом «Заповіту» на музику К. Стеценка у виконанні хору «Просвіти», чому надав велике символічне значення: «Внизу шуміло Чорне, козацьке Море, якого клаптик видно було щілиною між мурами. Площа вкрита непроглядною масою святочно настроєного, заслуханого народу. Одним злучені пієтизмом для поета недавно розділені непроходимим кордоном Наддністрянці і Наддніпрянці ось тут об'єднувалися духово та віддаючи поклін борцеві за волю поневолених, кріпилися на боротьбу за ідеали пророка». За описом М. Дем'янчука: «Тисячна маса слухала «Заповіт» з відкритими головами, в святочному зосередженні, а внизу клекотіло Чорне море... Могутні слова «Заповіту» відбивалися луною від оточуючих площу будинків, проривалися випадями вулиць в сторону Чорного моря, наче стелилися на його хвилях та рокотом грому неслись в широкий світ наче наказуючи – «кайдани порвіте, і вражою, злою кров'ю волю окропіте!». Мені тоді здавалося, що слова ці звернені не лише до нас – українців, а й до інших народів...».

Безумовно, враження значно посилювало те, що хор складався з сотні дітей вбраних у білу одежу. Дівчатка були з розпущеним волоссям, з барвінковими віночками на головах. «Я не в силі описати цього вражіння, яке зробили на мене українські одеські діти своїм виступом. Вони прямо зачарували всіх. Зворушили вони, здавалось, навіть й самих наїзників. Їхні штики, кріси

[рушниці], гармати в цю хвилину, це ніщо. Сила українського духа, от це міць, з якою наїзники мусіли в цім моменті числитись. І якщо большевики мали може на думці якусь провокацію супроти мас українського народу за відкинення їхнього зазиву, то бодай на час цього великого торжества, вони мусіли з цього зрезигнувати. Так, це була подиву гідна постава українців міста Одеси, а разом з ними і відділів УГА. І коли б весь український нарід все і всюди маніфестував свою правдиву єдність так, як це ми бачили в Одесі 30 літ тому, то будучність його була б запевнена», – зазначав П. Прибитківський. Гідним завершенням свята в центрі Одеси був марш галицьких вояків перед пам'ятником Т. Шевченка на Думській площі – віддання шани національному Пророку.

Заключним акордом свята був концерт в оперному театрі, що також не минувся без протистояння. Під завершення вистави хтось спробував затягнути «Інтернаціонал», однак зал відповів йому багатосотголосим співом «Ще не вмерла Україна» – «гідно і достойно, як і слід на закінчення такого свята на українській землі», за виразом М. Дем'янчука. Отже, П. Голинський мав всі підстави підсумувати свято такими словами: «Мали ми змогу пересвідчитися як могутня є національна свідомість у одеських українців» [8, с.147]. Подібні свята відбулися і в інших українських містах, зокрема, Бершаді і Балті, де вони зазвичай мали менший розмах, але теж супроводжувалися протистоянням українців з більшовиками.

Відчувши безпорадність, у березні 1920 р. більшовицькі каральні органи посилювали чекістами з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова та перейшли у рішучий наступ, тим більше, що невдовзі відбулося повстання однієї з галицьких частин у Тирасполі. Особливо цинічною була розправа в ніч з 27 на 28 квітня з галичанами, що чекали у вагонах потягу на товарній станції відправки з Одеси. Вночі транспорт оточив загін ЧК і обстріляв з кулеметів сплячих. Загинуло від 20 до 60 осіб, зокрема, сестра милосердя. Фінальною крапкою у цих трагічних подіях був своєрідний комуністичний суботник 1 травня 1920 р., коли чекісти організували арешти галичан в пристосованій для них лікарні (Старопортофранківська 36), в якій медперсонал складався теж з галичан. Показово, що одеські українці, зокрема, «Комітет українок», парафіяни церкви на вулиці Прохорівській, всіляко допомагали галичанам уникнути репресій. Наприкінці

травня – червня 1920 р. була репресована одеська українська еліта, зокрема, провідники українського національного руху старшого покоління П. Климович та К. Литвиненко, члени «Просвіти». Налякані подіями 1920 р., комуністи більше не вдавалися до масових вуличних акцій під час відзначення ювілеїв Т. Шевченка, повернувши їх до аудиторій. На зміну прийшли демонстрації з приводу комуністичних свят, під час яких ентузіазм мас вже чітко контролювався згори.

Отже, одеська ситуація щодо сприйняття Т. Шевченка загалом не відрізняється від ситуації в інших осередках українського національного життя та руху кінця XIX – початку XX століть: у всіх містах та селах мешкання українців Наддніпрянщини, Причорномор'я, Заходу та Сходу, Півночі та Півдня Т. Шевченко був невіддільною і основною частиною українського світогляду, орієнтиром для визначення ступені українськості. І саме тому образ Т. Шевченка, стратегії його пошанування еволюціонували разом з загальними тенденціями українського національно-визвольного руху: від обережного культурництва в рамках дозволів влади, а найчастіше з відчутним прагненням обійти ці рамки, до рішучіших проявів увиразнення

образу національного пророку, символу національної революції. Власне спільність цих рис є зайвим свідченням у численному ряду подібних про органічну приналежність Одеси до українського національно-культурного простору. До певної специфіки одеської ситуації, викликаній своєрідністю міста та городян, варто віднести більшу емоційність, рішучість в увиразненні націоналізму Т. Шевченка, хоча і з неодмінним наголосом на його гуманізмі та народності, та виразнішу ступінь розколу неукраїнських національних громад міста у ставленні до Т. Шевченка: в той час як ліберально налаштовані їх представники розглядали Т. Шевченка як свого духовного брата, українофоби та загалом шовіністи поборювали та нівелювали образ Т. Шевченка як символ українськості, хоча тим самим, мимоволі підіграючи своєму ворогові. Сьогодні в Одесі, в її непростий для українців час, образ Т. Шевченка повною мірою зберігає потужний консолідуючий націєтворчий потенціал. Зберігають, і особливо в Одесі, свою значущість слова Д. Донцова: «Про Шевченка треба нині не на святах промовляти, а кричати на вуличних перехрестях. Щоб як дзвін тривоги калатало його слово! Ніколи не був він таким актуальним, як у нас час».

Джерела та література

1. Бистренко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 9 – С. 2.
2. Боротьба. – 1920. – 14 березня.
3. Боряба. – 1920. – 9 марта.
4. Вільне життя. – 1918. – 3 липня.
5. Вільне життя. – 1918. – 5 травня.
6. Вісті. – 1906. – № 4-5.
7. Вісті/Известия. – 1920. – 14 березня/марта.
8. Голинський П. Останні дні УГА // Календар «Червоної Калини». – Львів, 1932. – С. 146.
9. Гордиевский М. По поводу одного недоразумения // В защиту Украинской культуры. I. Украинский язык и школа. Издание Одесской Украинской Национальной Рады. – Одесса, 1919. – С. 10-18.
10. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф. 334, оп. 5, спр. 14, арк. 26.
11. Там само, спр. 3, арк. 23.
12. Дейнека М. [М. Слабченко] Тарас Шевченко і міський обиватель // Нові шляхи. – 1919. – 11 березня.
13. Дем'янчук М. Жовтоблакітні прапори в Одесі // Свобода. – 1952. – 16 травня.
14. ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 379, арк. 22; Звіт Одеського українського клубу за 1911. – Одеса, 1912. – С. 1.
15. Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951). – Дн-к, 2003. – С. 77.
16. І. Луценко. Великому Тарасу. К юбилею // Южная мысль. – 1914. – 25 февраля.
17. Комаров М. Шевченкові дні в Одесі // Рада № 75. 1907.
18. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. 1. – С. 103-104.
19. Лазурская Н. Рец. на: Т.Г. Шевченко. Его жизнь и поэзия. – Одесса, 1914 // Известия ОБО. – Т. 4. – В. 2. – С. 107-108; її ж. Рец. на: Вінок Шевченкові // Там само. – 1912 – С. 372-373.
20. Лазурская Н. Украинское торжество // ОЛ. – 1917. – 15 апреля.
21. Липа Ю. Нотатник. – К., 2000. – С. 237.
22. Литвиненки Костянтин і Наталя. Розстріляні у двадцятому // Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. – Одеса, 2010. – С. 555.

23. Мисечко А.І. До традицій святкування шевченкових днів в Одесі // Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. – Одеса, 2006. – С. 11-14.
24. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України. – Ф. М. Заньковецької. – № 6811.
25. Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. – 1905. – № 4. – С. 39-45.
26. Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 38.
27. Невидимка. Вечер памяти Шевченко // ОЛ. – 1917. – 17 апреля.
28. О [Маркевич О.] До справи Шевченкових провин // ЗНТШ. – 1897. – Т. 17. – С. 5-6; Маркевич А.И. Несколько слов о значении поэзии Т. Шевченка // Южнорусский альманах. – 1900. – Т. 6. – С. 78-79.
29. Одесский вестник. – 1878. – 3 мая.
30. Одесский вестник. 1871, № 43.
31. Одесский листок. – 1914. – 26 февраля.
32. Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – С. 16; Одчот товариства «Просвіта» за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 12.
33. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С.17.
34. Прибитківський П. УГА в Одесі і роковини Шевченка // Свобода. – 1950. – 21 квітня.
35. Рада. – 1911. – № 233; Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 443.
36. Рада. – 1914. – 11 березня.
37. Рада. – 1914. – 25 лютого, 11 березня.
38. Рада. – 1914. – 27 лютого.
39. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Одеса, 1998. – С.116.
40. Студент. О школе Т.Г. Шевченко // Одесский листок. – 1881. – 24 мая.
41. Украинский митинг // Одесский листок. – 1905. – 6 декабря.
42. Українське Слово. – 1917. – № 8.
43. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 259.
44. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74 – 88.
45. Южная мысль. – 1911. – 13 октября.

Александр Музычко

Образ Т. Шевченка в історической памяти населения Одессы в конце XIX – начале XX ст.

Цель статьи – проследить на базе широкого круга исторических источников образ Т. Шевченко в исторической памяти одесситов в конце XIX – начале XX столетий. Сделан вывод, что к определенной специфике одесской ситуации, вызванной самой спецификой города и горожан, следует отнести большую эмоциональность, решительность в определении национализма Т. Шевченка, хотя и с неперменным ударением на его гуманизме и народности, а также более выраженную степень раскола неукраинских национальных общин города в отношении к Т. Шевченко. В то время как либерально настроенные их представители рассматривали Т. Шевченко как своего духовного брата, украинофобы и в целом шовинисты отвергали и нивелировали образ Т. Шевченка как символ украинскости, хотя тем самым, помимо воли подыгрывая своему врагу.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Одесса, историческая память.

Olexsandr Myzychko

Image of T. Shevchenko in the historical memory of Odessa population in the end of XIX – beginning XX centuries

The aim of the article is the follow-up on the basis of a wide range of historical sources image of T. Shevchenko in the historical memory of Odessa in the end of XIX – beginning XX centuries. A conclusion is done, that to the certain specific of the Odessa situation, caused the specific of city and townspeople, it costs to take greater emotionality, decision in underlining of T. Shevchenko nationalism, though with a necessary accent on his humanism and nationality, and more expressive degree of dissidence of UnUkrainian national societies of city in attitude toward T. Shevchenko. While the liberal their representatives considered T. Shevchenko as his spiritual brother, Ukraine cowards and in general chauvinists overcame and neutralized the image of T. Shevchenko as a symbol of Ukrainians, although thereby unwittingly playing his enemy.

Key words: T. Shevchenko, Odessa, historical memory.